

М. Г. Щербаковський, канд. юрид. наук

ДЖЕРЕЛА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО МЕХАНІЗМ ЗЛОЧИНУ

Механізм злочину в криміналістиці розглядається як складна динамічна система, взаємопов'язаними елементами якої є: особа (особи), котра здійснює дії по підготовці, скоєнню та прихованню злочину; зв'язки й стосунки між учасниками події; використовувані об'єкти, властивості й ознаки цих об'єктів; явища, що відображають процеси, які мали місце при скоєнні злочину; просторово - часові фактори матеріальної обстановки події злочину та ін. [1, с. 60-61]. Механізм злочину охоплює спосіб вчинення злочину, проте ширший від нього, оскільки останній включає лише систему дій злочинця (злочинців). Таким чином, механізм злочину становить собою "найбільш загальну й універсальну систему взаємодії матеріальних об'єктів і процесів, що характеризує його структуру й обумовлює виникнення джерел криміналістичної інформації [2, с. 334].

Як у всякої системи, її структура дозволяє судити про "внутрішню організацію" цієї системи, її цілісність і якісні особливості кожного з елементів, про зв'язки між ними. Якщо механізм злочину розглядати як загальну систему, то окремі елементи можуть бути представлені як деякі системи по відношенню до ще менших елементів, що входять до неї. Наприклад, на місці події виявлено групи слідів людини, знаряддя злочину, викраденого предмета. Всі ці групи слідів складають у цілому єдину систему, зумовлену єдністю місця й дії. Разом з тим ця система буде підсистемою по відношенню до системи "механізм злочину", яка включає ще й дії по підготовці й прихованню слідів злочину. Одночасно си-

стема слідів на місці події буде загальною по відношенню до таких підсистем, як окрема сукупність однорідних слідів (наприклад, доріжка слідів ніг, відбитки пальців та ін.), у рамках яких також можна вивчити окремі елементи (сліди) та зв'язки між ними.

Знання про злочини, накопичені теорією криміналістики, виступають у формі типових механізмів злочину. Важливо зазначити, що механізм скоєння злочину слід розглядати не відокремлено, а як частину криміналістичної характеристики злочину. Сукупність типових механізмів такого виду злочинів є основою криміналістичної характеристики, що виступає у формі наукового знання і становить собою систему відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду і закономірні зв'язки між ними [3, с.16]. Знання про злочин, одержані в процесі практичного розслідування, виступають у формі індивідуального механізму скоєння злочину. Вивчення механізму злочину з цих позицій покликане забезпечити апріорне виявлення залишених слідів, місць, де ці сліди можуть бути знайдені. З іншого боку, процес розкриття, розслідування злочину розгортається в зворотному порядку - від виявлення слідів до встановлення механізму злочину. Отож, за результатами пошуку та вивчення слідів відбувається розпізнавання на їх основі індивідуального механізму розслідуваного злочину.

Сьогодні існують численні класифікації слідів злочину, диференційованих за різними основами: за природою і видом створюючого й сприймаючого об'єктів, особливостями механізму взаємодії, за ознакою генетичного зв'язку з розслідуваною подією, фазою виникнення та ін. Запропоновано всі класифікації слідів злочину поділяти на три категорії: загальнокриміналістичні, загальнотрасологічні, частковотрасологічні [4, с.342]. Вище зазначалось, що розслідування протікає, як правило, від події злочину, його наслідків, тобто слідів злочину, до розкриття обставин, механізму його скоєння, встановлення злочинця. Тому для основних суб'єктів процесуального доказування (дізнавача, слідчого, прокурора, суду) сліди злочину необхідно згрупувати в таку спільну класифікацію, яка б слугувала для практичних завдань пошуку та виявлення їх.

Всі сліди поділяють на ідеальні, що відображають злочин у свідомості людей, і матеріальні, що показують "відбитки" події на предметах обстановки; матеріальні сліди розглядаються в широкому значенні, як всяка зміна в навколишній обстановці, і в узькому значенні - як відо-

браження зовнішньої будови одного об'єкта на іншому. Нарешті, матеріальні сліди злочину поділяють на сліди-відображення, сліди-предмети і сліди-речовини [4, с.214]. Подібний поділ виник із намагання охопити всі можливі матеріальні об'єкти, які попадають у сферу розслідування. Наведена класифікація далеко не досконала, оскільки їй не вистачає логічної послідовності, поділ об'єктів зроблено на різних підставах, тому деякі елементи не виключають один одного. Наприклад, частини розділеного цілого є слідами-предметами й одночасно слідами-відображеннями знаряддя дії. Видається, що описані класифікації підлягають уточненню й конкретизації, оскільки їх функціональне призначення полягає в полегшенні пошуку слідів злочину.

Для того, щоб забезпечити дотримання логічних правил поділу, сліди злочину повинні класифікуватись за рядом підстав.

Перша підстава - вид відображення події злочину. Сліди поділяються на матеріальні й ідеальні. Зазначимо, що незважаючи на відмінності в формі відображення, як матеріальні, так і ідеальні відображення мають один вид носія - матерію. Уявні образи, сутність яких більш повно визначає поняття "сліди пам'яті", фіксуються в матеріальному субстраті мозку, де зберігаються, і в цьому значенні вони матеріальні [6, с.9].

Друга підстава - форма виявлення змін, що сталися в результаті скоєння злочину. Розрізняють два класи слідів.

1. Сліди як результат зміни обстановки місця події в цілому. Виявляються у вигляді: а) зникнення раніш існуючих предметів; б) появи сторонніх об'єктів; в) зміни місцезнаходження, розташування предметів.

2. Сліди як результат зміни властивостей окремих предметів. Розрізняють такі види: а) зміна морфологічних властивостей, що виявляються в зруйнуванні й остаточній деформації, в тому числі виникненні об'ємних слідів-відображень на поверхні; б) зміна внутрішніх і зовнішніх субстанціональних (склад, структура) властивостей; в) зміна функціональних властивостей (наприклад, порушення роботи механізму, поведінки людей).

Третя підстава - агрегатний стан матеріальних слідів злочину. Об'єкти диференціюються: а) тверді, в тому числі одиничні (монолітні), множинні (сипучі), складні; б) рідкі; в) газоподібні, в тому числі "сліди запаху".

Четверта підстава - розміри слідів злочину. За цим параметром всі тверді й рідкі сліди можуть бути розділені на макрооб'єкти і мікрооб'єкти.

Більшість із виділених слідів уже мають більш дрібний поділ за іншими підставами в рамках існуючих і таких, що розвиваються, галузей криміналістичної техніки й експертології: в трасології, почеркознавстві, балістиці, одорології, мікрології, судовому матеріалознавстві та інших галузях. Вказані класифікації призначені, в основному, для криміналістів, котрі спеціалізуються в області судової експертизи. Тому головна функція таких класифікацій полягає в наданні допомоги при розв'язанні експертних задач. Очевидно, що вказані класифікації слід іменувати частковокриміналістичними, а групування об'єктів в середині останніх - спеціальними криміналістичними.

Розвиток кібернетичних ідей у правознавстві позначився і на вченні про сліди. У криміналістиці процес слідоутворення почали розглядати в інформаційному аспекті. З позиції теорії інформації матеріальні й ідеальні сліди подаються як "кодовані сигнали інформації про розслідуваний злочин" [6, с.33]. Інформацією позначаються ідеальні сліди злочину, а матеріальні сліди розглядаються як носії інформації про злочин. Ця точка зору не зовсім точна. З позиції кібернетики повідомлення про обставини справи, якими володіє очевидець, перетворюються в інформацію, якщо вони виступають у вигляді повідомлення (сигналу), адресованого слідчому. Аналогічно інформація, що міститься в матеріальних слідах, повинна бути декодована, розшифрована і лише тоді перетвориться в криміналістичну інформацію.

Викликає заперечення поділ інформації, яку містять матеріальні носії, на безпосередню, або очевидну і вивідну, яка є результатом логічного висновку [7, с.36]. В цьому випадку точніше говорити про безпосереднє сприйняття слідів злочину, під час якого надходить, в першу чергу, інформація про ті сторони предметів, які наочно відображені. Разом з тим, знаходячись на інформаційному рівні доказування, предметно-почутеве сприймання нерозривно зв'язане з логічною, розумовою діяльністю слідчого по встановленню змін, що сталися в результаті злочину [8, с.87]. Таким чином, межа між безпосередньою та вивідною інформацією дуже умовна. Різниця ця в доступності інформації. Пізнання суті інформації, тобто розшифрування закодованих у слідах повідомлень, за результатами зовні спостережуваних предметів, явищ може

здійснюватися самим суб'єктом доказування під час проведення різних слідчих дій. Така інформація може бути визначена як актуальна. Криміналістична інформація є потенційною (прихованою), якщо для з'ясування її смислового значення необхідне залучення спеціальних знань. Таким чином, особи, котрі володіють відомостями про скоєний злочин, і матеріальні сліди є джерелами актуальної або потенційної інформації, що виділяється в результаті цілеспрямованої пізнавальної діяльності суб'єкта пізнання [9, с.75-76].

Слід розмежовувати поняття криміналістичної інформації та її джерел від доказів та її джерел. Із процесуальної точки зору криміналістична інформація про розслідуваний злочин поділяється на доказову і орієнтаційну. Доказова інформація має бути не тільки здобута уповноваженими на це органом, але й також процесуально відповідним чином оформлена. Зміст криміналістичної інформації становлять будь-які дані, що характеризують подію злочину і виявляються в якісних і кількісних змінах у сфері живої та неживої природи [10, с.73]. У зв'язку з цим джерела криміналістичної інформації складають більш широке коло об'єктів, ніж традиційні джерела доказів, визначені ч. 2 ст. 65 КПК України. Крім цього, помилковим є обмеження переліку джерел інформації лише тими об'єктами, які були задіяні в процесі злочинної події і відображають її підстави [11, с.74-81]. Як джерела інформації в криміналістиці розглядають різні об'єкти, окрім слідів, що виникли при скоєнні злочину.

З практичної точки зору важливо розглянути правові форми джерел криміналістичної інформації про механізм злочину. Виходячи з положень теорії інформації, всі джерела можна умовно поділити на три групи: а) матеріальна обстановка, що відображає злочин у всіх його проявах; б) соціальне середовище, в якому інформацію сприймають, зберігають і видають; в) спеціально створені джерела інформації, тобто предмети, на яких фіксується інформація з метою її зберігання, передачі й використання в судочинстві.

До першої групи належать речові докази, а також будь-які предмети, в яких поява, зникнення чи зміна різноманітних властивостей зумовлені подією злочину (наприклад, кульова пробойна в стіні, рана на тілі потерпілого, порошок, схожий на наркотик і т. ін.). Самі ці предмети не є речовими доказами, проте можуть підлягати попередньому дослідженню або перейти до розряду речових доказів. До джерел криміналістичної

інформації запропоновано віднести зразки порівняння, призначені в основному для ідентифікаційних досліджень [12, с.338]; предмети, одержані в результаті слідчого експерименту; об'єкти, що не зазнали якихось змін, що мали виникнути в момент злочину [12, с.41-42]. до цієї ж групи необхідно віднести й місце події.

До другої групи джерел належать особи, котрі безпосередньо сприйняли подію злочину чи брали участь в ньому (потерпілий, очевидець, звинувачуваний), опосередковано отримали інформацію про це або володіють відомостями, що мають значення для розслідування злочину (свідок), мають інформацію про нього у вигляді узагальнених типових знань (спеціаліст) [13, с.75-76].

Третю групу джерел криміналістичної інформації становлять різноманітні копії речових доказів. Немоżliвість вилучення і зберігання багатьох видів слідів у натурі породили необхідність виготовлення з них зліпків, моделей, відтисків та інших копій. Процесуальний статус таких копій законом не визначений, і в криміналістиці їх пропонують називати похідними речовими доказами [14, с.24]. Функцію джерел інформації про механізм скоєного злочину виконують різні документи, тобто спеціально виготовлені предмети, що зберегли сліди цілеспрямованої діяльності і призначені для фіксації та передачі інформації [15, с.16]. Ними є офіційні або особисті письмові, графічні, фото-, відео- й інші матеріали, які ще не мають або вже мають статус доказів. До них належать висновки експерта і спеціаліста, акти ревізії і т. п., суб'єктивні мальовані й композиційні портрети розшукуваних осіб, відомості з різних криміналістичних образів, що сприяють визначенню особи злочинця, знаряддя і способу скоєння злочину та інших елементів механізму злочину.

Для механізму злочину характерна множинність слідів, відображених у матеріальному й соціальному середовищі, і лише дослідження максимально повного їх числа дає можливість отримати достатньо достовірні знання про нього. Однак ще більшою мірою здатна зрости інформативність джерел за умови їх комплексного вивчення як компонентів обстановки місця події. Матеріальну обстановку місця події було запропоновано розглядати в системно-структурному відношенні як складену з ряду елементів, які перебувають у певному стані і знаходяться між собою у певних зв'язках, що забезпечує вивчення злочину як у його цілісному відображенні, так і за окремими елементами [16, с.201].

Системне дослідження багатоманітних слідів злочину має практичне значення для синтезування інформації, вміщеної в слідах, що відкриває можливість повніше судити про фізичні, біологічні, соціальні властивості осіб, задіяних у скоєнні злочину, а також про важливі сторони механізму злочину [17, с.5].

Вміщена у слідах потенціальна інформація про властивості і відношення взаємодіючих об'єктів з огляду на її специфічність не завжди доступна органам дізнання, слідства, суду. Тому перетворення, актуалізація інформації в загальнодоступну форму вимагає проведення експертних досліджень. При цьому вирішуються три види експертних задач: діагностичні, ідентифікаційні і ситуаційні. Діагностичні спрямовані на визначення природи, властивостей і стану взаємодіючих об'єктів. Ідентифікаційні дослідження направлені на ототожнення конкретних одиничних об'єктів будь-якого агрегатного стану за будь-якими їх проявами.

Системно-структурний підхід до сукупного аналізу матеріальної обстановки події злочину визначив пропозицію проводити ситуаційні (ситуалогічні) дослідження місця події [18, с.3-5]. Ситуаційні задачі пов'язані з визначенням за матеріальними слідами процесу (механізму й умов) взаємодії людей і предметів. Ці дослідження запропоновано називати "слідознавчими" [19, с.60], вони також становлять суттєву частку розроблюваної експертизи матеріальних слідів злочину [20, с.39]. Ситуаційні дослідження покликані змінити підхід до об'єкта експертизи в принципі, забезпечити одночасне вивчення всієї матеріальної обстановки місця події як єдиного цілого, взаємопов'язаними елементами структури якого є сліди, причиново зв'язані з даною подією [21, с.12-13]. Основною ідеєю судово-експертного ситуаційного аналізу є підсумовування отримуваної з різних матеріальних джерел інформації про зв'язки і відношення елементів, підсистем, що утворюють матеріальну складову злочину, і на цій основі - одержання знань як про окремі сторони злочину, так і про всю подію в цілому [22, с.169].

Проведення ситуаційного аналізу викликає заперечення деяких криміналістів, які вважають, що подібний підхід применшує роль слідчого і слідчого огляду як засобу здобуття інформації, а при такого роду експертизі відбувається підміна слідчого експертом.

Як зазначалось вище, експертне дослідження покликане забезпечити отримання такої інформації із слідової картини місця події, яка

недоступна основним суб'єктам доказування. Ситуаційний підхід націлений на вивчення всієї обстановки місця події з використанням спеціальних знань і на цій основі дає можливість пізнати механізм злочину. На практиці ситуаційні дослідження організаційно втілюються в проведення комплексних експертиз, в яких беруть участь експерти різних спеціальностей і кожен з них досліджує джерела криміналістичної інформації згідно зі своєю компетенцією, а остаточний висновок формулюється на основі синтезу всіх результатів досліджень. На нашу думку, в подібних експертизах може досліджуватись не тільки обстановка місця події, а й обшуку (виїмки), відтворення обстановки й обставин події в тому випадку, коли виникає необхідність визначення механізму скоєного злочину, фіксованого в матеріальній обстановці у вигляді слідів.

Чітке уявлення про природу і вид джерел криміналістичної інформації дозволить суб'єктам доказування правильно організувати їх пошук, а комплексне вивчення з використанням спеціальних знань дасть можливість зрозуміти механізм вчиненого злочину.

Список літератури:

1. *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. - М., 1987.
2. *Криминалистика социалистических стран.* М., 1986.
3. *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений. - Х., 1985.
4. *Криминалистика.* Т. 1. М., 1969.
5. *Тимошенко П. Ю., Салтевский М. В., Жариков Ю. Ф.* Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений. К., 1991.
6. *Колдин В. Я., Полевой Н. С.* Информационные процессы и структуры в криминалистике. М., 1985.
7. *Турчин Д. А.* Информация следов преступления // Повышение эффективности расследования преступлений. Иркутск, 1986.
8. *Колдин В. Я.* Уровни уголовно-процессуального доказывания // Советское государство и право. 1974. № 11.
9. *Домбровский Р. Г.* Следы преступления и информация // Правоведение. 1988. № 3.
10. *Полевой Н. С.* Криминалистическая кибернетика. М. 1989.
11. *Кузовников А.* Источники криминалистической информации // Вестник Моск. Ун-та. Сер. Право. 1985. № 5.
12. *Тертышник В. М.* Доказательства и доказывание в советском уголовном процессе Х., 1992.
13. *Криминалистика.* К., 1987.
14. *Селиванов Н. А.* Вещественные доказательства. М., 1971.
15. *Прокофьев Ю. Н.* Понятие и сущность документов как доказательств в советском уголовном процессе. Иркутск, 1978.
16. *Белкин Р. С., Винберг А. И.* Криминалистика: Общетеоретические проблемы. М. 1973.
17. *Салтевский М. В.* Следы человека и приемы использования их для получения информации о преступнике и обстоятельствах преступления. К., 1983.
18. *Грановский Г. Л.* Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия // Рефераты научн. сообщений на теор. семинаре - крим. чтениях. - М.

1977. Вып. 16. 19. Турчин Д. А. Теоретические основы учения о следах в криминалистике Владивосток, 1983. 20. Сегай М. Я., Стринжа В. К. Предмет судебной экспертизы материальных следов преступления // Криминалистика и судебная экспертиза К., 1991. Вып. 43. 21. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии // Автореф. дисс... канд. юрид. наук. К., 1993. 22. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Волгоград, 1979.

Надійшла до редколегії 17. 01. 96 р.